

PARAMOS ŠEIMAI POREIKĮ LIETUVOJE SĄLYGOJANTYS VEIKSNIAI

5

5.1. TRUMPA STATISTINĖ INFORMACIJA APIE ŠEIMAS IR JŲ GYVENIMO SĄLYGAS LIETUVOJE¹

Gimstamumas. 20 a. dešimtąjį dešimtmetį Lietuvai, kaip ir kitoms pokomunistinėms šalims, yra būdingas spartus gimstamumo mažėjimas. Pasiektas mažiausias lygis, kada nors buvęs Lietuvoje. Jis jau toli gražu nebeužtikrina išplėstinės ir net paprastos gyventojų reprodukcijos bei lemia depopuliaciją. Sparčiai mažėti gimstamumas Lietuvoje pradėjo nuo 1992 m. 1999 m. gimė 36,4 tūkst. vaikų, t.y. 20 tūkst. mažiau negu 1991 m. (1991 m. gimė 56,2 tūkst. vaikų). Suminis gimstamumo rodiklis (vidutinis vaikų skaičius, kuriuos pagimdo moteris per savo gyvenimą) atitinkamai sumažėjo nuo 2 vaikų iki 1,35. Kaip žinia, kai šis rodiklis yra mažesnis negu 2,1, prasideda depopuliacija.

Iki pastarųjų metų gimstamumo mažėjimas didelės įtakos vaikų gimimo eiliškumo struktūrai neturėjo. Tačiau pastaraisiais metais, toliau tebemažėjant gimusiųjų pirmaisiais ir antraisiais, gausėja didesnio eiliškumo gimusiųjų (5.1 lentelė). 1999 m. palyginti su 1995 m. gimusiųjų šeštaisiais ir paskesniais padidėjo 29 proc. ir jų dalis bendrame gimusiųjų skaičiuje jau didesnė nei buvo 1990 m.

¹ Skyrius parengtas remiantis Lietuvos Statistikos departamento duomenimis

Toks iškreiptas gimusių pagal gimimo seką kitimo vaizdas rodo demografinių procesų anomalijas ir tendencijų deformacijas, prieštaraujancias demografinių procesų raidos teorijoms ir praktiniam patyrimui. Tai diagnozuoja esant specifines socialines ekonomines problemas, kurios iškreipia paprastai dėsningas gimstamumo eiliškumo kitimo tendencijas.

5.1 lentelė

Gimusieji pagal gimimų seką

	Gimę						
	Iš vi-so	Pirmais	Antrais	Trečiais	Ketvirtais	Penktais	Šeštais ir daugiau
Absoliutūs skaičiai							
1990	56868	27239	20595	6150	1683	654	546
1995	41195	20663	14260	4005	1288	505	456
1998	37019	17195	13290	4045	1357	555	556
1999	36415	16901	12720	4233	1415	540	587
Procentai							
1990	100	47,9	36,2	10,8	3,0	1,2	1,0
1995	100	50,2	34,6	9,7	3,1	1,2	1,1
1998	100	46,4	35,9	10,9	3,7	1,5	1,5
1999	100	46,4	34,9	11,6	3,9	1,5	1,6

20 a. paskutinįjį dešimtmetį pradėjo reikštis ir kitas, iki tol Lietuvai nebūdingas, reiškinys. Pradėjo sparčiai daugėti ne santuokoje gimusių vaikų dalis. Turimi beveik šimto metų trukmės duomenys apie ne santuokoje gimusių vaikų dalies dinamiką rodo, kad Lietuvai iki 20 a. dešimtojo dešimtmečio buvo būdinga gan konservatyvi, katalikiškas normas išsaugojusi prokreacinė elgsena ir nesantuoko-

kinių vaikų visą laiką buvo nedaug (5.1 lentelė). Išimtis buvo pokario rezistencijos metai, kai oficialiam šeimų kūrimui buvo itin nepalankios sąlygos. Visą 20-ąjį šimtmetį iki dešimtojo dešimtmečio pradžios nesantuokinių vaikų dalis svyravo 3-7 proc. procentų diapazonu. Tačiau nuo 1992 m. šis rodiklis sparčiai auga ir 1999 m. jau maždaug kas penktas vaikas gimė ne santuokoje (19,8 proc.). Absoliutus jų skaičius palyginti su 1991 m. padidėjo 83 proc.

Tai, kad dauguma (70 proc.) šių vaikų užregistruojama pagal motinos pareiškimą (5.2 lentelė), rodo, kad dažniausiai nesantuokinius vaikus gimdo vienišos motinos. Tai lemia plitimą nepilnų šeimų, kurios paprastai yra socialiai silpnos ir joms dažniausiai reikalinga parama iš šalies. Nesantuokinių vaikų dalis kaimo vietovėse yra aukštesnė nei mieste. Čia jie sudaro 22,6 proc., mieste – 18,2 proc. (1999 m).

5.2 lentelė

Gimusiųjų pasiskirstymas pagal jų įregistravimo pobūdį

	1990			1999		
	Iš viso	Mieste	Kaime	Iš viso	Mieste	Kaime
Absoliutus skaičiai						
Iš viso gimusių	56868	37700	19168	36415	22796	13619
Įregistruota nesantuokinių	3977	2441	1536	7215	4140	3075
Pagal motinos pareiškimą	2640	1679	961	5032	2826	2206
Pagal abiejų tėvų pareiškimą	1337	762	575	2169	1306	863
Procentai iš bendro gimusiųjų skaičiaus						
Įregistruota nesantuokinių	7,0	6,5	8,0	19,8	18,2	22,6
Pagal motinos pareiškimą	4,6	4,5	5,0	13,8	12,4	16,2
Pagal abiejų tėvų pareiškimą	2,4	2,0	3,0	6,0	5,7	6,3

Abortai. Abortų problema Lietuvoje tebėra aktuali. Nors nuo 1993 m. abortų skaičius mažėja, jų skaičius vis dar tebėra didelis.

Abortų skaičius 1991 m. buvo 40,8 tūkst., 1998 m. – 21,0 tūkst., o 1999 m. 18,8 tūkst. 100-ai gyvų gimusių 1991 m. teko 73 dirbtiniai abortai, o 1999 m.- 52.

Santuokos. Santuokų skaičius nuo dešimtojo praėjusio amžiaus dešimtmečio pradžios Lietuvoje pastoviai mažėja. 1990 m. susituokė 36,3 tūkst. porų, o 1999 m. tik 17,9 tūkst. porų. Be to, besituokiantys yra vis vyresnio amžiaus. Vidutinis pirmą kartą besituokiančios nuotakos amžius 1993 m buvo 22,2 metai, 1999 m. 23,3, o besituokiančio vyro – atitinkamai 24,1 ir 25,3 metai.

Aukštas jaunimo nedarbo lygis, sunkumai apsirūpinant būstu bei kiti nepalankūs gyvenimo lygį sąlygojantys veiksniai verčia jaunimą vedybas atidėti vyresniam amžiui. Gausėjimas nesantuokinių vaikų, kurie registruojami pagal abiejų tėvų pareiškimą rodo, kad daugėja ir santuokos neregistravusių porų (5.2 lentelė). Tačiau apie šio proceso paplitimą tiesioginės statistinės informacijos nėra. Tam reikalingi specialūs tyrimai. “Šeimos ir gimstamumo” tyrimo metu gauti duomenys bus pateikti kitame skyriuje.

Ištuokos. Pastaraisiais metais kasmet vidutiniškai išsituokia per 11 tūkst. porų (1999 m. – 11,4 tūkst.). Apie 70 proc. iš jų augina vaikus iki 18 metų. Po ištuokos be vieno iš tėvų kasmet lieka apie 12 tūkst. vaikų.

Sveikata. Daugėja vaikų, turinčių sveikatos sutrikimų. 1999 m. profilaktiškai buvo patikrinti 725 tūkst. vaikų iki 15 m. amžiaus. Visiškai sveikais iš jų pripažinti tik 47 proc. (1990 m. – 62 proc.). 9,1 proc. vaikų buvo nustatytas susilpnėjęs regėjimas, 6,2 proc. – netaisyklinga laikysena.

Analizuojant 0-14 m. vaikų sergamumą pagal kreipimąsi į asmens sveikatos priežiūros įstaigas, pastebima sergamumo didėjimo

tendencija. 1990 m. 1000-iai vaikų teko 730 naujai užregistruotų susirgimų, 1999 m. – 1611.

Dažniausiai vaikai serga kvėpavimo organų ligomis (61 proc. visų naujų susirgimų), susergera infekcinėmis ir parazitinėmis ligomis bei patiria traumas ir apsinuodijimus (po 5 proc. pirmą kart susirgusių vaikų). Nepatenkinami ir vaikų sergamumo kai kuriomis, ilgalaikes pasekmes sukeliančiomis, ligomis rezultatai: 1999 m. epilepsija susirgo 2,6 karto daugiau vaikų, nei 1990 m., bronchine astma – 1,4, psichikos ir elgesio sutrikimais – 1,8 karto. Didėja sergančiųjų aktyvia tuberkulioze skaičius: 1990 m. tuberkuliozė pirmą kartą buvo nustatyta 79 vaikams, 1999 m. – jau 165.

Invalidumas. 1999 m. 1,8 tūkst. vaikų buvo pripažinti neįgaliais. Rutininės statistikos duomenimis 1999 m. pabaigoje Lietuvoje buvo 13,3 tūkst. neįgalių vaikų, tai beveik 2 kartus daugiau, nei 1991 m. Ketvirtadalis neįgalių vaikų turi nervų sistemos sutrikimų, 19 proc. – įgimtų formavimosi ydų ir chromosomų anomalijų, 13 proc. psichikos ir elgesio sutrikimų.

Ikimokyklinis ugdymas. Nors ikimokyklinio amžiaus vaikų mažėja, tačiau daugėja norinčių lankyti ikimokyklines ugdymo įstaigas. 1999 m. šias įstaigas lankė 74 proc. miesto ir 17 proc. kaimo 3 metų ir vyresnių vaikų. Tačiau dėl ankstesnės šių įstaigų tinklo reorganizacijos (uždarymo) vaikams, ypač gyvenantiems mieste, tebetrūksta vietų, dauguma darželių yra perpildyti. 1999 m. 100-ai miesto darželių auklėtinių teko 84 vietos.

Akivaizdu, kad ikimokyklinio ugdymo paslaugų poreikio nepatenkinimo problemą kiek mažina tai, kad dėl labai sumažėjusio gimstamumo, sumažėjo ir mažamečių vaikų skaičius (5.3 lentelė). 3-6 metų amžiaus vaikų skaičius per šį laikotarpį sumažėjo 30 proc.

5.3 lentelė

Vaikų skaičius metų pradžioje

Amžius	1990	1992	2000
Vaikų (0-17 m.) skaičius, tūkst.	999,9	1002,7	896,4
0-2	172,4	169,6	110,1
3-6	239,0	239,6	167,1
7-14	426,9	434,7	454,2
15-17	161,7	158,8	165,0

5.4 lentelė

Ikimokyklinio amžiaus vaikų ir vietų skaičiaus santykis

	1990	1998	1999
1000-iui ikimokyklinio amžiaus vaikų tenka vietų ikimokyklinio ugdymo įstaigose	591	316	343
Mieste	700	426	469
Kaime	359	121	123

Privalomasis mokslas. Šiuo metu privalomo mokslo siekia 96 proc. visų 7-15 metų amžiaus jaunuolių. Dalis nepilnamečių dėl įvairių priežasčių nebaigia privalomojo mokslo. 1998/1999 mokslo metais dienines bendrojo lavinimo mokyklas paliko 5 tūkst. moksleivių. Daugiau kaip pusė (51 proc.) nustojusiųjų lankyti mokyklas yra 5-9 klasių moksleiviai.

Ekspertiniu Lietuvos statistikos departamento vertinimu 1999 m. mokyklos nelankė apie 20 tūkst. vaikų iki 16 metų amžiaus.

Probleminės šeimos. Nustačius, kad tėvai vengia vykdyti savo pareigą auklėti vaikus ar piktnaudžiauja savo tėvystės teisėmis, žiauriai elgiasi su vaikais ir daro žalingą įtaką jiems savo amoraliu elgesiu, iš jų teismine tvarka gali būti atimtos tėvystės teisės. Per pastaruosius penkerius metus kasmet apie 400 vaikų netenka glo-

bos, atėmus jų tėvams tėvystės teises. Apie 200 vaikų netenka tėvų globos, nes jų tėvai nuteisiami laisvės atėmimu. Tokių atvejų nemažėja. Neretas atvejis, kai rizikos grupės šeimose tėvai patys atsisako vaikų.

5.5 lentelė

Probleminės šeimos (tūkstančiais)

	1995	1996	1997	1998	1999
Šeimų skaičius	9,7	12,6	14,9	15,1	16,0
Vaikų skaičius jose	25,6	29,9	34,3	34,4	36,9

Globos netekę vaikai. Viena pagrindinių priežasčių, dėl kurių vaikai netenka tėvų globos, yra probleminės ir rizikos grupės šeimos. Jeigu visas tėvų globos netekimo priežastis suskirstytume į neišvengiamas (tėvų mirtis, tėvai įstatymų nustatyta tvarka paskelbti nežinia kur esančiais ir pan.) ir išvengiamas (probleminės šeimos, tėvai patys atsisakė vaikų, nesirūpina jais, smurtauja), tai tik kas dešimtam vaikui, kuriam buvo steigiama globa, jos buvo neišvengiamos.

5.6 lentelė

Vaikai, netekę tėvų globos

	1995	1996	1997	1998	1999
Iš viso	2907	3391	3175	3502	3261
Iš probleminių šeimų	1183	1020	843	1046	951

Šaltinis: Vaikų teisių apsaugos tarnybos duomenys

Didžiausia netekusių globos vaikų dalis yra iš probleminių šeimų. Probleminių šeimų daugėja. Vaikų teisių apsaugos tarnybų įskaitoje 1999 m. pabaigoje tokių šeimų buvo įrašyta 16,0 tūkst., jose augo 36,9 tūkst. vaikų, tai atitinkamai 6,3 tūkst. ir 11,3 tūkst. daugiau nei 1995 m.

Nepilnamečių nusikalstamumas. Vidaus reikalų ministerijos duomenimis, 1999 m. nustatyta 3,3 tūkst. 14-17 m. amžiaus nepilnamečių, kaltinamų padarius nusikaltimus, tai 13 proc. visų kaltinamų asmenų (1990 m. – 16 proc.). Jų skaičius per pastaruosius penkerius metus beveik nekito.

Tarp nepilnamečių nusikaltimus dažniausia padaro 16-17 m. amžiaus jaunuoliai. 1999 m. kas antras šios amžiaus grupės jaunuolis nusikaltimo padarymo metu niekur nedirbo ir nesimokė, o 1990 m. – kas penktas. Tarp nepilnamečių, kaltinamų padarius nusikaltimus, šiek tiek padaugėjo 14-15 m. amžiaus paauglių. 1999 m. jie sudarė 30 proc. (1990 m. – 26 proc.). Pagal Lietuvos baudžiamuosius įstatymus šio amžiaus nepilnamečiai baudžiamojon atsakomybėn patraukiami tik už tyčinius sunkius nusikaltimus.

5.7 lentelė

Nepilnamečių, padariusių nusikaltimus, pasiskirstymas pagal amžių

	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Nustatyta nepilnamečių, kaltinamų padarius nusikaltimus, iš viso	2042	3385	3408	3313	3322	3339
Amžiaus grupės, proc.						
14-15 metų	25,9	31,5	30,2	29,8	31,7	30,4
16-17 metų	74,1	68,5	69,8	70,2	68,3	69,6
Nepilnamečių, padariusių nu-	96	161	162	156	154	155

si-kaltimus, skaičius, tenkantis 10000-ių 14-17 metų amžiaus jaunimo						
--	--	--	--	--	--	--

1999 m. nepilnamečiai padarė 5 tūkst. nusikaltimų, tai 16 proc. visų išaiškintų nusikaltimų. Daugiausia (85 proc.) – tai nusikaltimai nuosavybei. Kas ketvirtas nusikaltimas – sunkus kriminalinis.

Teismai 1999 m. nuteisė 2,2 tūkst. nepilnamečių, tai 2 kartus daugiau nei 1990 m. Pastaruosius kelerius metus nepilnamečiams taikomos bausmės švelnėja. Nepilnamečiams, pirmą kartą nuteistiems pataisos darbais arba laisvės atėmimu už nesunkų tyčinį ar neatsargų nusikaltimą, teismas gali atidėti paskirtos bausmės vykdymą nuo 1 iki 3 metų. 1999 m. atidėjus teismo nuosprendžio vykdymą 75 proc. nuteistų vaikų liko laisvėje (1995 m. – 67 proc.).

1999 m. teismai laisvės atėmimo bausme, kurios trukmė gali būti nuo 3 mėn. iki 10 m., nuteisė 22 proc. nusikaltusių nepilnamečių (1995 m. – 29 proc.). Šią bausmę jie atlieka nepilnamečių auklėjimo darbų kolonijoje. 1999 m. šioje kolonijoje kalėjo 186 nepilnamečiai, kurių vidutinė bausmės atlikimo trukmė pagal nuosprendį buvo 3 m. ir 2 mėn., o reali – 1 m. ir 22 d.

Nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų prevencija. Už įvairius teisės pažeidimus 1999 m. į policijos įstaigas pateko 12,1 tūkst. vaikų. Kas šeštas iš jų neturėjo 14 metų amžiaus, kas trečias buvo 14-15 ir kas antras – 16-17 metų amžiaus. Dauguma (88 proc.) – vaikinai. Kas ketvirtas vaikas niekur nedirbo ir nesimokė. Iš visų vaikų, patekusių į policijos įstaigas, 68 proc. turėjo abu tėvus, 31 proc. turėjo vieną iš tėvų ir 1 proc. neturėjo nė vieno iš tėvų.

1999 m. pradžioje į policijos profilaktinę įskaitą buvo įrašyta 2,1 tūkst. paauglių, 25 proc. jų buvo 14-15 metų amžiaus ir 75 proc. – 16-17 metų amžiaus. Didžioji dalis (57 proc.) turėjo abu tė-

vus, 42 proc. turėjo vieną iš tėvų ir 1,3 proc. – neturėjo tėvų. Trečdalis niekur nedirbo ir nesimokė.

Jaunų šeimų apsirūpinimas būstu. 2000 m. pradžioje norinčiųjų gauti valstybės paramą, apsirūpinant gyvenamosiomis patalpomis, buvo 16,5 tūkst. jaunų šeimų. Tikimybė gauti paramą per trumpą laiką nėra didelė, nes 1999 m. tokią paramą gavo tik 6,18 proc. įrašytų į sąrašus šeimų. Šeimų, norinčių gauti paramą, vidutinis dydis buvo 3,04, t.y. dauguma jų augina vaikus.

Jaunimo pajamų šaltiniai. Namų ūkio biudžetų tyrimo duomenimis 1999 m. didžioji dalis 15-17 metų amžiaus jaunimo neturėjo savarankiško pajamų šaltinio ir buvo išlaikomi tėvų. Išlaikytiniais buvo ir apie ketvirtadalį 18-24 metų amžiaus jaunimo (5.8 lentelė).

5.8 lentelė

Jaunimo pasiskirstymas pagal pagrindinį pajamų šaltinį (procentais)

	18-29 metų amžiaus asmenys	Iš jų 18-24 metų amžiaus
Visi pajamų šaltiniai	100,0	100,0
Darbo pajamos	56,5	43,2
Bedarbio pašalpa	1,3	1,8
Kitos pašalpos, pensijos	11,9	10,7
Stipendija	7,9	13,7
Kiti pajamų šaltiniai	1,5	1,9
Išlaikytiniai	20,9	28,7

Užimtumas. Užimtumo lygis 1999 m. buvo žemiausias per visą nepriklausomybės laikotarpį ir sudarė 56,8 proc. Nuo 1989 m. iki 1999 m. užimtųjų skaičius sumažėjo 255,8 tūkst. arba 13,4 proc.

Nedarbas. Gyventojų apklausų duomenimis 1999 m. darbo ieškojo 263,3 tūkst. gyventojų, nedarbo lygis buvo 14,1 proc. (iregistruotų darbo biržoje – 8,4 proc.). Vyrų nedarbo lygis didesnis nei moterų, mieste didesnis – nei kaime. Aukštas yra jaunimo nedarbo lygis. 1999 m. darbo ieškojo 61 tūkst. 14-24 metų amžiaus jaunimo. Jų nedarbo lygis buvo 26,5 proc.

Gyventojų pajamos ir vartojimo išlaidos. Namų ūkių disponuojamos pajamos 1999 m. buvo 428 Lt vienam asmeniui per mėnesį. Sunkiausia materialinė padėtis buvo namų ūkių, kuriuos sudarė vienas iš tėvų su vaikais iki 18 metų amžiaus, čia vienam namų ūkio nariui 1999 m. teko 323 Lt.

5.9 lentelė

Namų ūkių pasiskirstymas pagal namų ūkio tipą 1999 m.
(procentais)

	Iš viso	Mieste	Iš jų		Kaime
			Didžiuo- siuose miestuose	Kituose miestuose	
Visi namų ūkiai	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
vienišas asmuo	22,7	21,8	22,1	21,4	24,8
vienas suaugęs asmuo su vaikais iki 18 metų	4,7	5,1	4,3	6,2	3,7
sutuoktinių pora be vaikų	19,4	18,8	18,3	19,5	20,8
sutuoktinių pora su vaikais iki 18 metų	26,3	27,1	25,5	29,2	24,5
kiti namų ūkiai su vaikais iki 18 metų	10,7	10,9	12,2	9,0	10,5
kiti namų ūkiai be vaikų iki 18 metų	16,2	16,4	17,6	14,7	15,7

Skurdo lygis. Žemiau santykinės skurdo ribos 1999 m. gyveno truputį daugiau kaip ketvirtadalis kaimiečių ir kas keturioliktas didžiųjų miestų gyventojas.

Namų ūkių su nepilnamečiais vaikais skurdo lygis šiek tiek didesnis nei vidutiniškai Respublikoje. Žemiau santykinės skurdo ribos, lygios 50 proc. vartojimo išlaidų medianos, 1999 m. gyveno 9,2 proc. visų gyventojų. Namų ūkiuose su nepilnamečiais vaikais skurdo lygis buvo 11 proc., be to, jis labai skiriasi pagal vaikų skaičių šeimoje. Šeimose su 3 ir daugiau vaikų skurdo lygis buvo 24,7 proc., nepilnose šeimose – 12,5.

5.10 lentelė

Vidutinės disponuojamos pajamos namų ūkiuose 1999 m.
(vienam namų ūkio nariui per mėnesį, Lt)

	Namų ūkiai su vaikais iki 18 m.	Namų ūkiai su 1 vaiku	Namų ūkiai su 2 vaikais	Namų ūkiai su 3 ir daugiau vaikų	Namų ūkiai be vaikų
Visos disponuojamos pajamos	372,2	422,5	359,6	251,8	509,9
Samdomojo darbo pajamos	228,5	269,7	226,3	104,1	227,2
Nesamdomojo darbo pajamos	52,1	46,7	54,0	63,1	52,3
Senatvės pensijos	12,8	19,2	8,7	5,3	138,2
Bedarbio pašalpa	1,4	1,8	0,8	1,5	1,8
Kitos pašalpos, pensijos	30,0	29,6	23,4	52,1	45,2
Kitos pajamos	47,5	55,4	46,3	25,7	45,3

Gyvenimo lygio vertinimas. Tik kas penkioliktas 1999 m. apklaustas namų ūkis atsakė, kad jo gyvenimo lygis per pastaruosius 12 mėnesių pagerėjo, 44 proc. pažymėjo, kad pablogėjo. Daugiausia nusivylusių (55 proc.) gyvenimo lygio kitimu buvo tarp res-

pondentų, gyvenančių namų ūkiuose, kur pagrindinis pajamų šaltinis yra pašalpos, giminių parama, alimentai ir pan. Net 64 proc. šios grupės namų ūkių kaip pagrindinę pablogėjimo priežastį paminėjo bedarbystę. Galima drąsiai teigti, kad didelė dalis iš pašalpų gyvenančių namų ūkių atsidūrė šioje grupėje dėl nedarbo.

Pagal namų ūkių tipus daugiausia nusivylusių (49 proc.) gyvenimo lygio kitimu buvo tarp gyvenančių vieno suaugusio su vaikais iki 18 metų namų ūkiuose. Akivaizdu, kad šeimos su vaikais atsiduria tarp gaunančių mažas pajamas ir gyvena gana skurdžiai.

5.11 lentelė

Vartojimo išlaidų struktūra namų ūkiuose su skirtingu vaikų skaičiumi 1999 m.

	Namų ūkiai su vaikais iki 18 m.	Namų ūkiai pagal vaikų skaičių			Namų ūkiai be vaikų
		Vienas vaikas	Du vaikai	Trys ir daugiau vaikų	
Piniginės vartojimo išlaidos	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Maisto produktai ir nealkoholiniai gėrimai	37,5	36,8	37,9	40,3	41,2
Alkoholiniai gėrimai	2,7	2,5	3,0	2,5	3,1
Tabako gaminiai	1,9	1,9	1,9	2,4	1,7
Drabužiai ir avalynė	9,6	9,7	9,4	10,0	7,3
Būstas, vanduo, elektra, dujos, kitas kuras	13,5	13,7	13,8	11,2	16,5
Būsto apstatymas, namų apyvokos įranga ir kasdienė būsto priežiūra	5,3	5,2	5,0	6,8	4,7
Sveikatos apsauga	2,8	2,9	2,5	2,5	5,1
Transportas	9,6	10,4	8,8	9,0	7,8
Ryšiai	2,9	3,1	2,8	2,3	2,5
Poilsis ir kultūra	4,4	3,9	4,7	5,6	3,2

Švietimas	1.1	0.9	1.3	1.0	0.2
Viešbučiai, kavinės, restoranai, valgyklos	5.1	5.3	5.4	2.9	3.8
Įvairios prekės ir paslaugos	3,6	3,7	3,6	3,4	2,9

5.2. ŠEIMOS KITIMAS LIETUVOJE: NUO TRADICINIŲ PRIE MODERNIŲ ŠEIMŲ

Šeima kaip pirminis socialinis institutas, vykstant esminėms pastarųjų metų Lietuvos visuomenės transformacijoms, patiria ryškių pokyčių. Jie akivaizdūs visose šeimos gyvenimo srityse. Keičiasi šeimos ekonominio funkcionavimo pagrindai, veiklos ir saviraiškos galimybės bei socialinė erdvė, keičiasi šeimų gyvenimo lygis, didėja turtinė diferenciacija, kinta šeimos santykiai su kitomis socialinėmis institucijomis, vidiniai saitai tarp šeimos narių bei nuostatos ir vertybinės orientacijos. Akivaizdi liberalėjančios, atviros visuomenės įtaka šeimos bruožams bei elgsenai. Gilėjantis individualizacijos procesas, bręstanti rinkos santykių aplinka taip pat daro didelį poveikį šeimai, jos kūrimuisi, formoms, gyvenimo stiliui. Keičiantis visuomenės struktūrų funkcionavimo principams ir santykiams, turintiems trumpalaikių ir ilgalaikių pasikeitimų dimensijos, kinta ir šeimos funkcijos. Keičiasi šeimos vaidmuo visuomenėje bei individo gyvenime.

Net ir fragmentiškai peržvelgus išsivysčiusių šalių patyrimą šeimos evoliucijos srityje galima pamatyti akivaizdžias paraleles tarp šiuolaikinių mūsų šalies šeimos pokyčių ir jau per tris dešimtmečius išsivysčiusiose socialinės gerovės valstybėse vykstančios šeimos transformacijos, kuriai būdingi fundamentalių pokyčių bruo-

žai. Išsivysčiusiose šalyse septintojo dešimtmečio viduryje prasidėję esminiai šeimos pokyčiai yra tampriai susieti su makro lygmens socialinės ekonominės aplinkos kitimu. Valstybės vaidmens ekonomikoje ir socialinėje sferoje didėjimas pastaraisiais dešimtmečiais, ypač reiškėsis socialdemokratinio tipo gerovės valstybėse (plėtojant socialines garantijas, globos, ugdymo, socializacijos ir pan. institucijas) siejamas su tuo, kad dalis šeimos funkcijų silpnėja ir pereina į visuomenės lygmenį. Išsakomos mintys, kad tai siaurina ir silpnina šeimos tradicines funkcijas (Elder, 1981; Hoffmann, 1987; Vikat, 1994; Giovanni, 1995), mažina šeimos kūrimo formalizaciją (Manting, 1994), o kartu sąlygoja ir šeimos vaidmens individo gyvenime silpnėjimą. Sparčiai keičiasi moters statusas visuomenėje ir šeimoje. Šeimos instituto kitimui didelės įtakos turi technologijų progresas, šiuo atveju ypač akivaizdžiai pasireiškiantis modernių kontracetinių priemonių plitimu, lėmusių taip vadinamą kontracetinę revoliuciją. Tai atsispindėjo šeimos funkcionavimo pokyčiuose (van de Kaa, 1987, 1997, 1998).

Nežiūrint minėtų veiksnių įtakos šeimos formų, struktūros bei funkcijų kitimui, šeima ir toliau išlieka socialiai svarbus, iš visų socialinių struktūrų lėčiausiai kintantis institutas (Vikat, 1994; Hoffmann, 1987). Šeima yra vienas inertiškiausių socialinių organizmų. Iš esmės tai lemia svarbiausia jos funkcija – prokreacinė ir kartų kaitos funkcija (Vikat, 1994; Šeimos, 1995). Visuomenei perimant dalį šeimos funkcijų ar jas keičiant alternatyviomis socialinėmis paslaugomis, kai kurios socialinės, ekonominės, socializacijos, edukacijos, globos funkcijos silpnėja, tačiau pastaroji (kartų kaitos) išlieka stabiliausia. Tačiau ir čia daugelyje labiau išsivysčiusių šalių ši šeimos funkcija patiria rimtų pokyčių. Keičiantis šeimos formoms, silpnėjant šeimos formalizacijai, keičiasi ir šios – kartų kaitos – funk-

cijos realizavimo pobūdis. Daugėja šeimų, kuriose ryšiai tarp su-
tuoktinių įgauna alternatyvias bendro gyvenimo formas, daugėja
neregistruotų šeimų. Jos keičia tradicines šeimas. Pradiniame šio
reiškinio plitimo etape tokios šeimos santuokas dažniausiai regist-
ruoja, tik kai pradeda lauktis kūdikio ar kai vaikas gimsta. Tačiau
vėliau toks šeimos gyvenimo būdas tampa permanentiniu. Daugėja
ir nepilnų šeimų, kuriose tėra vienas iš tėvų, paprastai motina. Dau-
gelyje, ypač Skandinavijos šalių, jos sudaro gana didelę šeimų dalį.
Atitinkamai keičiasi šeimos ekonominio apsirūpinimo, vaikų prie-
žiūros, ugdymo, socializacijos sąlygos. Tai skatina socialinės politi-
kos poreikį ir pirmiausia paramos šeimai politikos priemonių adap-
tacijos būtinumą prie naujų socialinių santykių, kuriuos kuria kin-
tanti šeima. Taigi tarp socialinės ekonominės aplinkos ir šeimos yra
nenutrūkstamas tarpusavio priklausomybės ir įtakos ryšys, kurį bū-
tina identifikuoti plėtojant socialinę ir paramos šeimai politiką.

Nuo 20 a. dešimtojo dešimtmečio pradžios Lietuva revoliuci-
niais tempais perima minėtus šeimos bruožus. Aukštai tebeverti-
nant tradicinių šeimos formų svarbą, mūsų katalikiškos kultūros vi-
suomenės požiūris į modernius šeimos bruožus, formaliai neįteisi-
namas šeimas vis labiau liberalėja. Tokių šeimų, ypač tarp jauniau-
sių kartų atstovų pastaruoju metu Lietuvoje sparčiai gausėja. Tai
pavyko atskleisti atlikus mūsų šaliai unikalų tyrimą „Lietuvos šeima
ir gimstamumas“ (LŠG)², kuris biografiniu požiūriu vertina įvairių

² Tyrimas „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ yra tarptautinio projekto „Gimstamu-
mas ir šeima Europos ekonomines komisijos regiono šalyse“ (Fertility and Family
Surveys in the Countries of ECE Region) dalis. Tyrimą Lietuvoje vykdo Lietuvos
filosofijos ir sociologijos instituto Demografinių tyrimų centras. Anketavimo darbai
buvo atlikti 1994-1995. Respondentai: 18-49 metų amžiaus 5000 moterų ir vyrų.

kartų šeimos gyvenimo kelio įvykius. Gausėja ir ne santuokoje gimusių vaikų, o kartu ir nepilnų šeimų.

Po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje prasidėjęs ekonominių sanklodų kitimas, pirmaisiais pertvarkymo metais išgyventas staigus gyvenimo lygio smukimas, nestabilumai bei pastaraisiais metais patirti socioekonominių struktūrų ir santykių pasikeitimai ir rinkos ekonomikos išsigalėjimas, nedarbo atsiradimas ir plitimas, būsto rinkos susiformavimas, labai aukštos butų statybos ir pirkimo kainos atsispindi šeimų ekonominėje veikloje ir demografinėje elgsenoje, ryškiai pakeičia šeimų ir kiekvieno jų nario gyvenimą.

Kadangi pastarųjų metų šeimos instituto pokyčius pirmiausia paskatino pereinamojo laikotarpio revoliucinės transformacijos, nestabilumai, dešimtojo dešimtmečio pradžios ekonominė depresija, sukėlę neužtikrintumo ateitimi būseną bei būtinumą prisitaikyti prie naujų sąlygų, sparčiai pradėjusių reikštis šeimos kitimo tendencijų negalima besąlygiškai vertinti kaip naujų demografinės elgsenos ir nuostatų formavimosi. Visuomenė išgyvena laikiną, pereinamąjį nuo centralizuotai valdomos prie rinkos ekonomikos laikotarpį ir turi dar nedidelį, gan paviršutinišką supratimą apie ją, bent jau patyrimo lygmeniu. Patirdama esamojo laikotarpio sudėtingumus, į dabartinę laikinąją aplinką visuomenė atsako adaptyvia reakcija, kuri atsispindi vedybinėje ir prokreacinėje elgsenoje. Todėl pastarųjų metų demografiniai pokyčiai iš dalies yra laikinųjų, adaptyvių demografinės elgsenos modelių, šiuo atveju vedybinės ir prokreacinės elgsenos modelių, rezultatas, kuriuos dar tebeveikia buvusios sąlygos, ilgametis patyrimas, evoliucinės raidos inertiskumas, specifiniai etnokultūriniai veiksniai ir šiuolaikinė, laikinoji aplinka. Tačiau juose akivaizdus ir išsigalėjimas naujų šeimos bruožų, kurie jau daugiau

nei trys dešimtmečiai būdingi išsivysčiusioms rinkos ekonomikos šalims. Galima manyti, kad nepalanki pastarųjų metų aplinka tapo postūmiu fundamentaliems šeimos pokyčiams.

Pastarieji Lietuvos šeimos pokyčiai pirmiausia pradėjo reikštis vedybų skaičiaus mažėjimu. Šį procesą stebime nuo 1991m. Tai matyti ir iš statistinių pačių bendriausių vedybų rodiklių: absoliutaus vedybų skaičiaus ir bendrųjų santuokų rodiklių sumažėjimo (5.1 skyrius). Ypač sparčiai vedybų mažėjo 1992 m. ir 1993 m. (bendrasis vedybų rodiklis, lyginant su 1990 m., atitinkamai pagal metus sumažėjo 18 proc. ir 35 proc.). Tai vyko pirmųjų pertvarkos metų ir ekonominės krizės Lietuvoje periodu. Šie pokyčiai akivaizdžiai matyti iš “Lietuvos šeimos ir gimstamumo” tyrimo rezultatų. Tyrimas atskleidė vedybinės elgsenos lūžį: tuokiamasi arba vyresniame amžiuje, arba santuoka atidedama neapibrėžtam laikui. Taigi vedybos “senėja”. Tai yra vienas iš fundamentalių šeimos transformacijos požymių. Tačiau kaip parodė tyrimas, labiausiai šeimų kūrimą vėlesniam laikui atideda tie, kurie jas kuria tradiciniu būdu, t.y. kurių šeimos kūrimas sutampa su oficialia šeimos registracija – vedybomis.

Apie fundamentalių šeimos transformacijos pokyčių apraiškas Lietuvoje liudija ir neregistruotų santuokų plitimas bei tolerancijos joms kitimas. Kartu su vedybų atidėjimu vėlesniam amžiui, daugėja neregistruotų šeimų. Jos tampa bent jau laikina alternatyva tradicinei šeimai. LŠG tyrimo rezultatai rodo, kad pastaraisiais metais Lietuvoje pradėjo sparčiai daugėti porų, gyvenančių santuokos neregistruvus, vis dažniau šeimos kūrimas prasideda gyvenimu kartu nesusituokus (Stankūnienė, 1997; 1999). Tai rodo naujų šeimos formų plitimą, turintį nemažą (abipusį) ryšį su vedybų atidėjimu. Tokia pri-

klausomybė atskleista daugelyje Vakarų Europos mokslininkų darbų (Manting, 1994; Beets, 1991; Liefbroer, 1996; Haskey, 1993, van de Kaa, 1987, 1997, 1998).

Lietuvoje tokia nauja vedybinė elgsena ypač būdinga jaunimui, gimusiam aštuntojo dešimtmečio pradžioje ir vėliau, t.y. tai kartai, kuri vedybinio amžiaus sulaukė 20 a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, būtent pastarųjų ekonominių transformacijų pradžioje.

Tačiau reikia paminėti, kad neregistruotų santuokų plitimą Lietuvoje iki šiol stabdė ir dar tebestabdo bei jo identifikavimą apsunkina etnokultūriniai veiksniai, vyraujantys katalikiškų vertybių ir nuostatų aplinkoje. Akivaizdu, kad santuokos neregistravusių porų Lietuvoje yra gerokai daugiau nei nustatoma tyrimais. Net per anonimiškas apklausas respondentai nenoriai prisipažįsta gyvenantys neregistruotose santuokose. Dažnai respondentai kategoriškai atsisako atsakyti į klausimus apie vedybinį statusą, kai gyvenama tokioje šeimoje. Kiek atviriau apie tai respondantai atsakinėja, jei neregistruota santuoka baigėsi vedybomis, t.y. kai jau kalbama apie buvusią neregistruotą santuoką kaip vedybų preliudiją. Apie vėlesnes neregistruotas santuokas, kurios buvo po skyrybų ar mirus sutuoktiniui, irgi atsakinėjama nenoriai. Taigi galima teigti, kad per apklausas gaunama informacija apie neregistruotų santuokų paplitimą Lietuvoje nėra išsami. Tad realios padėties mes tiksliai nežinome. O tokių šeimų partneriai turi silpnesnius tarpusavio išsipareigojimus, silpnesnę atsakomybę už šeimos gerovę jausmą net joje augant vaikams. Jos dažniau patenka į rizikos grupes ir joms reikalinga valstybinė parama.

Tačiau kaip parodė LŠG tyrimas, nepaisant sunkumų, su kuriais susiduria tokios šeimos, su kiekviena jaunesne karta daugėja žmonių, kurių pirma partnerystė (gyvenimas kartu) prasideda nere-

gistravus santuokos, ir šio reiškinio plitimas turi tiesiog sprogo formą. Ypač ryškus gyvenimo kartu neregistravus santuokos fenomeno plitimas stebimas pačiose jauniausiose vedybinio amžiaus kartose. Pavyzdžiui, LŠG tyrimo duomenimis, net daugiau nei 20 proc. vyrų ir 14-19 proc. moterų (1971-73 m. gimimo kartos), sulaukę 22 metų, jau turėjo gyvenimo kartu neregistravus santuokos patyrimą – jų pirma partnerystė prasidėjo neregistruotoje santuokoje. Tuo tarpu 1965-70 m. gimimo kohortos vyrų ir moterų rodikliai atitinkamai buvo 3,5 proc. ir 7,3 proc., o 1946-49 m. kohortos – 0,4 proc. ir 3,1 proc..

Jeigu pažvelgsime į kitų šalių šeimos transformacijos patyrimą, pamatysime, kad Lietuva tarsi atkartoja revoliucinius šeimos formavimo pokyčius, Vakarų šalyse patirtus per pastaruosius tris-keturis dešimtmečius.

Taigi tradiciškai kuriamų (vedybų keliu, be išankstinio gyvenimo neregistruotoje santuokoje) šeimų vedybų atidėjimas vėlesniam laikui iš dalies kompensuojamas naujomis šeimos formomis – gyvenimu kartu santuokos neregistravus. Tai patvirtina ir vienas iš netiesioginių šio proceso indikatorių – ne santuokoje gimusių vaikų daugėjimas, pastarąjį dešimtmetį prasidėjęs Lietuvoje. 1990 m. tokių vaikų dalis Lietuvoje buvo 7 proc., o 1999 m. – 19,8 proc. (Demografijos, 2000).

Tokio reiškinio plitimas Lietuvoje turi dar gana trumpą istoriją, ir jo pradžia sutapo tiek su staigiu gyvenimo lygio pablogėjimu, tiek suėjimu į atvirą visuomenę, perimančią vakarietišką gyvenimo stilių ir elgseną. Tiek viena, tiek antra gali skatinti vedybų atidėjimą ir mažėjimą, o kartu ir neregistruotos santuokos plitimą kaip alternatyvą tradicinei šeimai. Ekonominių krizių metu vedybų paprastai sumažė-

ja. Ekonominių nestabilumų metu paprastai vengiama papildomos atsakomybės ir išipareigojimų. Tačiau Lietuvoje pastaruoju metu persipynė ekonominės situacijos pablogėjimo ir ekonominės sistemos kitimo, socialinių transformacijų, gyvenimo sąlygų, stiliaus, vertybių, elgsenos virsmo veiksniai. Ekonominiu socialiniu, psichologiniu, elgsenos požiūriais vakarėjanti visuomenė perima ir Vakarų šalyse plačiai paplitusią šeimos formavimo strategiją – silpnėjantį šeimos formalizacijos bruožą bei gyvenimo kartu pradžios nesutapimą su vedybomis.

Tačiau jei palyginsime šio proceso pasireiškimo Lietuvoje ir Vakarų, ypač Šiaurės Europos bei kaimyninėse Baltijos šalyse mastus, matysime, kad tokių šeimų paplitimas mūsų šalyje tėra tik užuomazgos stadijoje. Pavyzdžiui, tarptautinio lyginamojo tyrimo “Gimstamumas ir šeima” rezultatai rodo, kad net 78 proc. 25-29 metų (amžius apklausos metu) Švedijos moterų, sulaukusios 25 metų, jau turėjo pirmos partnerystės kaip neregistruotos santuokos patyrimą. Šis vedybinę elgseną apibūdinantis rodiklis Suomijoje yra 71 proc., Prancūzijoje – 64 proc., Norvegijoje – 61 proc., Estijoje – 63 proc., Šveicarijoje – 55 proc., Latvijoje – 42 proc., o Lietuvoje – 16 proc. (Klijzing ir Macura 1997; Noack ir Ostby, 1996).

Naujas šeimos formų paplitimo procesas skirtingai veikia įvairias gyventojų grupes. Išryškėja akivaizdūs skirtumai, priklausomai nuo tėvų šeimos stabilumo, t.y. vaikystės patyrimo ir dar vaikystėje susiformavusio supratimo apie šeimą. LŠG tyrimo duomenimis, asmenys, kurių tėvai išsiskyrė, kai jie dar buvo vaikai (neturėjo 15 metų), anksčiau pradeda vedybinį gyvenimą ir beveik apie du kartus dažniau jį pradeda santuokos neregistravę, nei tie, kurie iki šio amžiaus augo su abiem tėvais. Tai yra viena iš tėvų skyrybų pasekmių. Vaikai, turėdami neigiamą vedybinio gyvenimo suvokimą, su-

formuotą vaikystėje, dažnai pirmenybę atiduoda neregistruotoms santuokoms.

Visi šie šeimos formavimo pokyčiai atsispindi ir prokreacinėje elgsenoje. Vedybų atidėjimas akivaizdžiai veikia vaikų gimdymo atidėjimą bei bendro vaikų skaičiaus šeimoje mažėjimą. Sparčiai mažėja ir norimas bei idealus vaikų skaičius. 1988, 1990 ir 1994-1995 m. atliktų tyrimų rezultatai leido atskleisti, kad šiame dešimtmetyje įvyko ir dideli gimstamumo preferencijų pokyčiai. Norimas vaikų skaičius sumažėjo nuo 2,8 1988 ir 1990 m. iki 2,1 1994-1995 m. Idealus vaikų skaičius šeimoje taip pat sumažėjo panašiu laipsniu: atitinkamai pagal metus nuo 3,1 iki 2,9 ir iki 2,3. Be to, kaip parodė 1994-1995 m. LŠG tyrimo rezultatai, jauniausiose kohortose pradeda plisti savanoriškos bevaikystės nuostatos, kurios jau tam tikrą laiką būdingos Vakarų Europos šeimoms (van de Kaa, 1997). Šio tyrimo duomenimis, apie 10 proc. 18-19 metų moterų ir vyrų nurodė, kad jie iš viso nenorėtų turėti vaikų.

* * *

Nuo 20 a. dešimtojo dešimtmečio pradžios vykstantys spartūs ir esminiai socialinės, ekonominės, kultūrinės aplinkos pokyčiai Lietuvoje sąlygojo šeimos transformaciją. Nyksta tradicinės šeimos bruožai, ryškėja nauji, jau tam tikrą laiką būdingi Vakarų šalims, keičiasi šeimos formavimo strategija:

- per pastaruosius kelerius metus įvyko vedybų laiko lūžis: ilgai “jaunėjusios” vedybos, pradėjo “senėti”. Ėmė reikštis vedybų atidėjimo fenomenas. Šeimas kuria vis vyresnio amžiaus žmonės. Postūmis šiems pokyčiams buvo pastarųjų metų socialinių, ekonominių pokyčių sunkumai, eko-

nominė krizė, tačiau jų plitimui įtakos turi būtent vykstančių pokyčių esmė –ėjimas į liberalią, ir rinkos ekonomikos visuomenę;

- nors iki pastarųjų pokyčių Lietuvos gyventojams buvo būdinga konservatyvi katalikiška vedybinė elgsena, pirmiausia pasižyminti tuo, kad šeima prasideda vedybomis (tai iki pastarojo meto buvo universalus reiškinys), o gyvenimas kartu nesusituokus mūsų visuomenėje buvo netoleruojamas, šiuo metu vis rečiau šeimos kuriamos tradiciškai – tuokiantis, t.y. kai šeimos susikūrimo pradžia sutampa su vedybomis. Vis daugiau porų pradžioje pradeda gyventi nesusituokę arba iš viso nesituokia. Tokia elgsena būdinga jau gan didelei daliai jaunesnių, ir ypač pačių jauniausių kartų atstovų. Daugėja nepilnų šeimų, kuriose yra tik motina (retai – tik tėvas). Tai rodo šeimos formų įvairovės didėjimą;
- liberalėja visuomenės požiūris į gyvenančius nesusituokus, nyksta akivaizdi netolerancija jiems. Nors neregistruotos santuokos iki šiol dažniausiai Lietuvoje trunka neilgai ir yra arba preliudija vedyboms, arba laikina alternatyva registruotoms, tačiau užsitęsęs jas sąlygojančioms aplinkybėms, tokia vedybinė elgsena gali virsti norma, o neregistruotos santuokos – universaliu reiškiniu.

Apibendrinant galima pasakyti, kad vedybų rodiklių svyravimus, vedybų mažėjimo, jų atidėjimo vėlesniam amžiui, neregistruotų santuokų plitimo tendencijas pastaraisiais metais lėmė tiek laikinieji veiksniai, būdingi tik pereinamajam bei kriziniam laikotarpiui, tiek fundamentalūs, atsirandantys išgalint rinkos ekonomikos san-

tykiams, liberalėjant aplinkai bei gilėjant individualizacijai. Pirmųjų poveikis pastaruojų metu buvo ypač stiprus. Vedybų svyravimai ir staigūs pokyčiai buvo laikini, o fundamentalieji, evoliuciniai dar tik formuojasi. Tačiau akivaizdžiai ir sparčiai artėjama prie jau daugiau nei tris dešimtmečius išsivysčiusiose Vakarų šalyse regimų naujų šeimos formavimo strategijos bruožų bei šeimos formų įvairovės. Visi šie šeimos pokyčiai turi būti įvertinti kuriant paramos šeimai politiką.

5.3. AKTUALIAUSIOS ŠEIMOS DEMOGRAFINĖS RAIDOS IR GYVENIMO SĄLYGŲ PROBLEMOS

Remiantis anksčiau pateiktais statistiniais duomenimis ir specialių šeimos tyrimų rezultatais bei įvairia papildoma informacija apie šeimos demografinės raidos bei gyvenimo sąlygų pokyčius pastaraisiais metais galima formuluoti pagrindines šeimų problemas (įvairaus lygmens problemas – nuo makro problemų, svarbių nacionaliniu šalies lygmeniu iki mikro – besireiškiančių šeimos lygmeniu). Tarp *demografinių* problemų, susijusių su šeimų funkcionavimu, reikėtų paminėti šias:

- 20 a. dešimtajame dešimtmetyje iš esmės keičiasi šeimos institutas, ypač pradiniame kitimo etape sukurdamas įvairių problemų. Apie šeimos instituto spartų kitimą liudija visi šeimos demografinę būseną apibūdinantys rodikliai:
 - nuo dešimtojo 20 a. dešimtmečio labai mažėja vedybų – mažėja absoliutūs ir santykiniai rodikliai (vedybų skaičius, bendrieji vedybų rodikliai);
 - vedybos atidedamos vyresniam amžiui (vedybos “senėja”);
 - vis dažniau šeimos kuriamos santuokos neregistruojant. Tai ypač būdinga pačioms jauniausioms kartoms. Tokios šeimos pasižymi silpnesniais vidiniais saitais – didesniu nestabilumu, mažesne atsakomybe už šeimos gerovę, vaikų ugdymą;
 - nepaisant to, didėja visuomenės tolerancija neregistruotoms šeimoms. Jos labiau įgauna normatyvinį statusą;
 - gausėja porų, kurios gyvena atskirai. Tai lemia tiek objektyvūs, tiek ir subjektyvūs veiksniai. Pastaruoju me-

tu, išaugus nedarbui, didelei daliai šeimų skurstant, didėja įvairaus pobūdžio žmonių teritorinis mobilumas (darbinis, komercinis ir t.t., tarp jų ir nelegalus), labai padažnėjo darbo ieškojimas toli nuo gyvenamosios vietovės bei nelegalios išvykos dirbti užsienyje. Tokiais atvejais gana ilgą laiką vienas iš tėvų, o dažnai ir abu tėvai nebūna namuose. Tai susiję su šeimų stabilumo susilpnėjimu, sumažėjusiomis galimybėmis užtikrinti patenkinamą vaikų gerovę, jų pilnavertį ugdymą bei saugumą;

- gausėja ir nepilnų šeimų, kuriose vaikai auga tik su vienu iš tėvų, paprastai su motina. Tokios šeimos turi didelę riziką tapti skurstančiomis, patekti į socialinę atskirtį;
 - daugėja ir probleminių šeimų bei jose augančių vaikų. Šios šeimos susiduria su įvairiais šiuolaikinio gyvenimo deviantiniais reiškiniais (alkoholizmu, narkomanija, AIDS ir kt.). Nėra sukurtos paramos sistemos tokioms šeimoms ir jose augantiems vaikams;
 - dauguma šių šeimoms formavimą ir gyvenimo būdą atspindinčių bruožų rodo tradicinės šeimos nykimą, naujų šeimoms tipų ir naujų šeiminių santykių jose pasireiškimą. Plečiasi šeimoms formų ir jų gyvenimo būdo įvairovė. Tai reikalauja atitinkamų korektūrų socialinėje ir paramos šeimai politikoje.
- Šeimos pokyčiai bei įvairios socialinės ekonominės sąlygos keičia šeimų ir individų prokreacinę elgseną. Todėl:
- Nuo dešimtojo 20 a. dešimtmečio labai mažėja gimstamumas – absoliutūs ir gimstamumo lygį atspindintys

- rodikliai (absoliutus gimusiųjų skaičius, bendras gimstamumo rodiklis, suminis gimstamumo rodiklis ir kt.);
- labiausiai sumažėjo pirmais-trečiais gimusių vaikų skaičius, būtent to eiliškumo vaikų skaičius, kuris lemia bendrą gimstamumo lygį. O daugiavaikėse socialiai silpnesnėse šeimose gimusių skaičius net kiek padaugėjo. Tai nesprendžia ir negali spręsti šalies demografinių problemų, o tik sukelia socialinių ekonominių sunkumų šeimų, bendruomenės ir šalies lygmeniu. Tų problemų sprendimui būtinos specialios, labai apgalvotos priemonės. Demografiniu požiūriu toks reiškinys rodo deformuotą demografinių procesų požymius ir reikalauja jo priežasčių bei pasekmių kruopštaus vertinimo bei paramos šeimai politikos priemonių koregavimo;
 - minėti gimstamumo pokyčiai lėmė tai, kad Lietuvoje gimstamumas pasiekė labai žemą, dar niekada nepatirtą lygį, kuris neužtikrina kartų kaitos ir lemia depopuliaciją. Dabartiniu metu tai yra labiau demografinė problema, tačiau ateities perspektyvos požiūriu, ją reikia vertinti kaip labai rimtą socialinę problemą. Ateityje tai labai paspartins visuomenės senėjimą ir labai pablogins santykį tarp ekonomiškai aktyvių ir socialiai priklausomų gyventojų, sukels įtampą realizuojant kartų solidarumo principą šalies ir šeimų lygmeniu;
 - pradėjo reikštis gimdymų atidėjimo vyresniam amžiui procesas, t.y. prasidėjo gimstamumo “senėjimas”;
 - sparčiai daugėja ne santuokoje gimusių vaikų. Dažniausiai tokie vaikai auga nepilnose šeimose, kur di-

desnis skurdas, socialinės atskirties rizika. Tai kuria įvairaus pobūdžio problemas (šeimų gerovės, vaikų ugdymo, socializacijos ir t.t.), nes mūsų visuomenė šio reiškinio plitimui dar nėra pasiruošusi tiek socialinių normų, tolerancijos, tiek normalaus gyvenimo lygio užtikrinimo prasme;

- tebeegzistuoja opi šeimos planavimo problema. Abortai dar tebevaidina išsivysčiusioms visuomenėms nebūdingą gimstamumo reguliavimo vaidmenį. Dar dažnai vaikų skaičiaus ribojimas, siekiant auginti norimą vaikų skaičių, užtikrinamas abortais. Modernių kontraceptinių priemonių plitimas neatitinka poreikio.

Iš *ekonominių* šeimos funkcionavimo problemų, kurias reikėtų spręsti prioritetine tvarka, reikėtų pažymėti tokias:

- Didėjant turtinei diferenciacijai, tarp sunkiausiai besiverčiančių ar skurstančių pirmiausia yra nepilnos šeimos, kurių šeimos galva yra moteris, šeimos su mažamečiais vaikais, daugiavaikės šeimos, šeimos, kuriose yra neįgalių asmenų bei kaimuose ir mažuose miesteliuose gyvenančios šeimos. Dažnai tai yra jaunos šeimos. Ypač skursta tos šeimos su vaikais, kuriose bent vienas iš tėvų yra bedarbis. Šiuo atveju ekonominės socialinės aplinkos kūrimas mažinant nedarbą, ypač ilgalaikį, profesinio aktyvumo skatinimas, paramos šeimai sistemos tobulinimas (didinant paslaugų, mokesčių sistemos bei mažinant universaliųjų pašalpų vaidmenį paramos šeimai politikoje), šeimų atsakomybės už šeimos gerovę didinimas yra svarbios kryptys, gerinant šeimų ekonominį gyvybingumą;

- Nemaža šeimų, kurių pagrindinis pajamų šaltinis yra įvairios pašalpos, neretai pašalpos, susijusios su vaikų auginimu. Tokių šeimų skurdas yra ypač didelis. Tai dažnai yra ne tik skurstančios, bet ir patenkančios į socialinę atskirtį šeimos. Svarbu tokių šeimų ekonominio gyvybingumo problemas spręsti ne didinant pašalpas ir kuriant prielaidas jų orientacijai į išlaikytinių statusą, o sudarant sąlygas joms pačioms spręsti iškilusias problemas, skatinant tokių šeimų narių ekonominę aktyvumą bei šeimos savarankiškumo siekimą;
- Jaunos šeimos patiria labai opių apsirūpinimo būstu problemų. Tai yra viena svarbiausių santuokų mažėjimo, jų atidėjimo vėlesniam laikui, gimimų mažėjimo priežasčių bei buvimas opių problemų, susijusių su palankių sąlygų vaikų normaliam ugdymui užtikrinimu. Palankių kredito sąlygų kūrimas jaunoms šeimoms bei kitos priemonės, sprendžiančios būsto įsigijimo problemas, turi tapti svarbia paramos šeimai plėtros kryptimi.

Tarp *vaikų ugdymo* ir visokeriopo *saugumo* užtikrinimo problemų reikėtų paminėti tokias:

- Šeimos, auginančios mažamečių vaikų, susiduria su kiekybine ir kokybine prasme nepakankamai išvystyta vaikų ugdymo paslaugų sistema. Stokojama vietų ikimokyklinėse institucijose, grupės jose dažnai yra perpildytos, neretai šios paslaugos neatitinka šeimų poreikių. Ikimokyklinių institucijų tinklo plėtra yra labai netolygi teritoriniu požiūriu. Silpna vieta lieka kitų (nekalbant apie ikimokyklinės institucijas) vaikų priežiūros paslaugų pasiūla. Tai yra svarbi problema ne tik pilnaverčiam vaikų ugdymui, ypač

priešmokyklinio amžiaus, bet ir rimta kliūtis abiem tėvams išijungiant į profesinę veiklą ir sprendžiant šeimos ekonomines bei savarankiškumo užtikrinimo problemas;

- Iki šiol tebėra silpnai išvystytos lanksčios užimtumo formos, kurios leistų tėvams derinti šeimines funkcijas, vaikų priežiūrą bei ugdymą su profesine veikla. Tai yra labai svarbu ne tik tėvų saviraiškai gyvenime, bet ir užtikrinant šeimų ekonominio gyvybingumo pagrindus, sudarant palankias sąlygas vaikų ugdymui.
- Auga vaikų ir paauglių nusikalstamumas, plinta narkomanija ir kitos deviantinės gyvenimo apraiškos. Tačiau iki šiol tebėra labai silpnai išvystytos paslaugos, siekiant didinti vaikų ir paauglių užklausinį užimtumą bei užimtumą atostogų metu. Tai yra viena iš paauglių nusikalstamumo, narkomanijos ir kitų negatyvių elgsenos bruožų plitimo priežasčių.
- Nors skaičius vaikų, kuriems reikalinga globa, pastaraisiais metais nebedidėja, ta problema išlieka opi ir jos sprendimas iš esmės dar turi eksperimentinį pobūdį. Iki pastarojo metu tebekuriama įstatyminė vaikų globos šeimose sistema. Paramos šioms šeimoms plėtroje prioritetus atidavus pašalpų didinimui, kurių apimtys, lyginant su pašalpomis šeimoms, auginančioms savus vaikus, yra gerokai didesnės, sukelia disonansą visuomenėje ir vargu ar pasiteisina socialine, ekonomine ir moraline prasme. Toks eksperimentas reikalauja išsamaus ir visapusiško vertinimo bei atitinkamų sprendimų.
- Egzistuoja ir iki šiol nėra gerai įvertintos prievartos prieš vaikus naudojimo šeimose ir visuomenėje apraiškos, be-

globių, „gatvės“ vaikų skaičius, jų problemos ir šių reiškinų buvimo priežastys. Nėra sukurtos efektyvios sistemos, siekiant spręsti skriaudžiamų, įvairiu būdu išnaudojamų, beglobių vaikų problemas.

- Silpnai išvystyta konsultacinių paslaugų sistema, kuri padėtų spręsti vaikų ugdymo bei su tuo susijusias įvairias specifines problemas.

Šeimos sveikatos ir šeimos planavimo srityse taip pat tebėra nemaža spęstinių problemų:

- Iki šiol Lietuvoje tebėra opi šeimos planavimo ir reprodukcinės sveikatos problema. Iki šiol dar nėra peržengtas šių problemų svarstymo tabu. Dar nėra suprasta, kad siekiant užtikrinti, jog kiekvienas gimstantis vaikas būtų laukiamas ir norimas, būtina šeimos planavimo problemas spręsti progresyviu keliu, atsisakant įvairių archaiskų nuostatų. Svarbu, kad išnyktų iki 20 a. dešimtojo dešimtmečio pagrindiniu šeimos planavimo metodu buvę abortai, kurie ir pastaraisiais metais dėl perdėm lėto modernių kontraceptinių priemonių plitimo dar gana dažni. Tai, be abejonės, atsiliepia moterų ir vaikų sveikatai bei šeimų prokreacinei elgsenai.
- Šios problemos ypač blogai sprendžiamos švietimo ir informacijos sklaidimo lygmeniu.
- Daugėja įgimtų anomalijų, daugėja vaikų ir paauglių, turinčių sveikatos sutrikimų, didėja vaikų sergamumas. Tačiau nėra sukurtos vieningos apsigimimų prevencijos ir diagnostikos, vaikų sveikatos monitoringo sistemos.